

שבת אילת

לא טוב היות

משפחתים ופרדוקס הזקנה הבודדה

”...לכן, גם אם יש רצון, ולא תמיד, אבל גם אם יש רצון של הילדים לתמוך ולעזור להורים שלהם, לא תמיד זה מתאפשר בגלל החיים האישיים שלהם; ולכן אנחנו כמדמנה, צריכים לחשוב מה אנחנו צריכים לעשות כדי לא לאבד את הקשיש הזה. איך אנחנו יכולים להמשיך לתת לו את ההרגשה שהוא עדיין חלק מהחברה. איך אנחנו יכולים להוציא אותו מאותם ארבעה קירות שהוא נמצא [ביניהם] יום יום ולילה לילה ובמקרה הטוב צמוד לטלוויזיה, ובהרבה פעמים גם זה לא [...] איך אנחנו באמת חושפים אותם לאותם אנשים שנמצאים בבתיים, איך אנחנו מגיעים למצב שלא ממתנים שהם יבואו אלינו, כי הם לא יבואו, אלא שאנחנו נגיע אליהם ונגרום להם באמצעות השיחות, באמצעות הפגישה, באמצעות הרגש שנפעיל אליהם... ונגיד להם 'אנחנו אתכם, בואו להיות איתנו', כדי שבאמת האנשים האלה ירגישו שהם לא לבד, גם במצבים הקשים וגם במצבים של יום יום" (ח"כ טלי פלוסקוב, דיון הוועדה לבניית תוכנית אב לאומית לזקנה, 5.3.2018).

בהערת מחקר זו אציע חשיבה דרך "תנאי האפשרות"¹ לחיים בזקנה בודדה בישראל, כמרחב שבו המשפחה מרחפת מעל כאפיסטמה שדרכה נמדדת חוויית החיים בזקנה. מדידה זו מתקיימת לאור מבנים של חובה מוסרית להגשמת הפוטנציאל בזקנה ולמציאת משמעות, כמו גם לאורם של אתוסים של הזדקנות מוצלחת וברירת המחדל

1 את המושג "תנאי האפשרות" או "מרחב האפשרויות" אני שואלת מהפילוסוף איאן האקינג, שדיבר על מרחב האפשרויות לאישיותיות (personhood) כאשר ניתן אבחון למחלה (1985).

של קיום משמעותי הנתפס כאפשרי אך ורק במסגרת משפחה. אציע כי בכל הקשור לקבלת החלטות וקביעת תוכניות התערבות, יש להתייחס לתפיסות ולמשמעויות המוקנות לזקנה הבודדה דרך שפה ודימויים כדי להבין את תחום הקיום האפשרי בזקנה בודדה בישראל. כמו כן, אעלה כיוונים לחשיבה על הקטגוריה של זקנה בודדה כמצב חיים המותווה על-ידי היעדר נוכחותה של המשפחה ממנו. עוד אציע כי המפגש בין הקטגוריה של זקנה בודדה לבין אידיאולוגיות משפחתיות בישראל מזמין מחקר חברתי ביקורתי. הסיבה לכך היא כי משפחתיות אינו רק פרקטיקה של זהות והזדהות, אלא גם סייג התוחם את גבולות הגזרה לזיהוי והבנה של הזדקנות מוצלחת.

בשנים האחרונות הלכה תופעת הבדידות בגיל הזקנה והתמצבה כקטגוריית התערבות חשובה במדיניות כלפי נושא הזקנה בישראל, וכבעיה חברתית שעל המדינה להביאה בחשבון בבואה להתמודד עם אתגרי הזדקנות האוכלוסייה. זקנה בודדה נתפסת כבעיה חברתית הדורשת טיפול, כינון מדיניות, פיתוח שפה לתיאור התופעה, וייסוד כלים ומדדים אשר יאפשרו להעריך את מידת הפגתה.

בדידות בגיל הזקנה תוארה כ"אויב הקשה ביותר" של הזדקנות מוצלחת, כ"כאב חברתי" וכמגיפה חברתית שיש לטפל בה טרם תידרדר למצב חירום של ממש. בדידות לאורך מעגל החיים, וביתר שאת לעת זקנה, תוארה כ"תא טרור שהורג 500 ישראלים בשנה" (לוי-בלז, הרצאה, 2023), לפיכך היא מצריכה טיפול "כמו כל מחלה" (Roth-Avneri, 2022). על-פי נתונים שנתיים שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בין השנים 2002 ל-2022 47-27 אחוזים מהאזרחים מעל גיל 65 דיווחו שחשו בדידות באופן תדיר או מדי פעם (הלמ"ס, 2022). אף כי הנתונים נמצאים במגמת ירידה לאורך השנים, התופעה מתוארת כבעיה רחבת היקף.

במקביל לכך, לאור משטרי צמצום בהקצאת המשאבים לטיפול בזקנים הזקוקים לסיוע בתפקוד, המשפחה מהווה ביתר שאת גורם טיפולי מהותי, והיא נתפסת ככזאת בשדה המדיניות ובשיח החברתי בישראל. אף שישראל נחשבת מדינה "משפחתית", שיעור הזקנים המדווחים על תחושת בדידות תדירה בישראל גבוה בהשוואה למדינות סקנדינביה וצפון אירופה. איילה אליהו, החוקרת את התחום, תיארה את הבעיה כנובעת ממצב שבו "כגודל הציפיות כך גודל האכזבה" (בן דויד, 2019).

ככל שזקנה בודדה נחשבת יותר "פצע" שיש לרפאו וחוסך קריטי שיש למלאו, כך עולה הצורך להגדיר את התופעה ולפרוט אותה לסעיפים כדי לבסס ולהוציא אל הפועל מדיניות

ותוכניות התערבות. תהליכי מדיניות מסתמכים על מחקרים, על סקרים ועל פעולות קודמות של קובעי מדיניות, שתרו אחר הדרך האפקטיבית ביותר לסייע לזקנים בודדים ולהפיג את בדידותם. בדיון על תוכנית האב הלאומית בנושא זקנה שנערך בכנסת בשנת 2018, למשל, עלה הצורך "להגיע לאדם שמעבר לבדידות", ותואר כיצד יש צורך "לעודד", "לסייע" ו"לדחוף" את הזקנים הבודדים כך שיפעלו הם עצמם להפגת בדידותם. ניתן להבין אמירות מסוג זה לאור תהליכי ביו־מדיקליזציה של חיים בזקנה, תוך שימת דגש על מניעה של הידרדרות פיזית וקוגניטיבית, כאשר האחריות למניעת מצב של זקנה שיש בה תלות מוטלת על אוכלוסיית הקשישים – מהם מצופה לתכנן היטב את מהלך הזדקנותם, כך שלא יפלו לבדידות, דמנציה או חולי. עם זאת, ניתן גם להבין אמירות אלו כקושי אמיתי של המדינה להגיע אל האדם הזקן בבדידותו כדי לסייע לו. מאחר ולזקן אין משפחה שיכולה להוות גורם מתווך עבורו, הוא אינו נופל במסגרת הקטגוריות המקובלות של רשויות המדינה.

משטרי ציפיות ומרשמים לגבי קיום ראוי בזקנה עומדים ביחס ישר לאידיאולוגיות משפחה בישראל. למשל, בעבודתן על כלכלות טיפול ומוסר במשפחה דרך המקרה של סבתות² ומקומן במבנה המשפחתי, ברקוביץ ומנור (2022) מראות כיצד מעמדן המשפחתי של סבתות כמטפלות מהווה עבור דור הביניים בולם זעזועים בשוק העבודה הניאו־ליברלי התובעני. מלבד זאת, הנחת המוצא האתית מניחה כי זקנים הם תמיד סבים, ונכדים מהווים הון סימבולי המצדיק את הדאגה לקשישים. ברם, הון סימבולי זה אינו מונע פגיעה בזכויות הזקנים. למשל, ברקוביץ (2021) מראה כיצד נוצר במהלך הקורונה פרדוקס שבו "המדינה מגייסת לפעולה באמצעות פנייה לתפקידים המשפחתיים, אבל בשם טובת המשפחה 'אנחנו' נדרשים למעשה להוציא את 'סבא וסבתא' מכלל החברה והמשפחה".

אם נציב את הזקנה הבודדה אל מול ייצוגים במרחב הציבורי של "הזדקנות מוצלחת", נוכל לקבל כמה רמזים לטופוגרפיית הגבול שבין זקנה בודדה לזקנה משפחתית. כאשר חברות וממשלות רוצות לפנות אל קהל היעד של הזדקנות מוצלחת – זקנים הנמצאים בבריאות, מגשימים את הפוטנציאל שלהם ויכולים לממן את אורח חייהם – הייצוגים הנלווים יהיו של זקנים העוסקים בפעילויות ספורט מאתגרות, מחייכים במלוא שיניהם, ומשתובבים על הדשא עם הנכדים. זקנה בודדה מוצגת כתמונת נגיטיב לייצוגים אלו,

2 יש לציין כי הריבוי התקני למילה סבתא הוא סבות. העדפתי להשתמש בצורה השגורה בציבור, גם לאור השימוש בה במקורות שנעזרתי בהם במאמר הנוכחי.

ובה הזקן או הזקנה יושבים בביתם לבד, מכודררים בכורסה שמול הטלוויזיה, בוכים או נאנחים. ייצוגים אלו יכולים להוות רמז חשוב לגבי הסדרים, מערכי הציפיות והמרשמים להזדקנות נכונה ורצויה, בישראל ובמקומות אחרים. בדנמרק, האנתרופולוג הנריק מיקלסן עומד על היחס לזקנה בודדה במדינת הרווחה הדנית. לדידו, קיומם של זקנים בודדים, שלא הצליחו להגשים את הפוטנציאל החברתי שלהם, נתפס כמיותר. מיקלסן מצביע על ניסיון לארגן ולסדר את הזקנה הבודדה, מפני שהיא מהווה משהו שלא ניתן לדעת אותו ולהבינו (Mikkelsen, 2016). בופן, המופע של הזקן הבודד שנפטר לבד בביתו מיוחס לחוסר יכולתו של הזקן הבודד לנהל חיים בעלי משמעות וכנוכחות המתממהתן בלבדיותה בביתה שלה (Danelly, 2019). עבודות אלו מעלות שאלות לגבי הסובייקטיביות של חוויית הבדידות וייצורן של קטגוריות לאור מרשמים לגבי הדרך הנכונה להזדקן, ואולי גם לגבי הצורה הנכונה להיות בבדידות, ואשר לאיזון הנכון בין בדידות לחיים יחד, ולדרכים להצדקת הימצאותו של הסובייקט בבדידותו. בישראל, כאשר זקנה מוצלחת תלויה בהימצאות בתא משפחתי, זקנה בודדה אינה יכולה להוות צורת קיום משמעותית מלכתחילה, והסובייקט המזדקן נזקק להתערבות המדינה, להגנתה והכוונתה.

לא טוב היות?

בקריאת כיוון זו הצעתי דרך הסתכלות על הזקנה הבודדה בישראל כמרחב שבו חוויית החיים בזקנה נמדדת מבעד למוסד המשפחה. זאת לאור מבנים של חובה מוסרית המוטלת על הזקנים למציאת משמעות ולהגשמת הפוטנציאל בזקנה, אתוסים של הזדקנות מוצלחת, וברירת המחדל של קיום במסגרת משפחתית.

מה יקרה אם נפנה את מבטנו לזקנה בודדה כתופעה חברתית דינמית ורב־רבדים, ולא רק כקטגוריה התערבותית "שטוחה"? מה מבהיר ותוחם את גבולות הקיום האפשריים ואת מה שניתן לדעת על אותו מרחב ועל גבולותיו? באמצעות המקרה של הזקנה הבודדה, המהווה מקרה קיצון של חוסר האפשרות לטיפול בזקנים הזקוקים לעזרה בהיעדר תמיכה משפחתית, ניתן ללמוד על המשפחה לא רק כגבולות האפשרי מבחינת זהות ומשמעות בזקנה, אלא גם מבחינת מרחבי מחיה אפשריים בזקנה.

"אנחנו איתכם, בואו להיות איתנו". כאשר פתחה ח'כ טלי פלוסקוב את הדיון בוועדה לבניית תוכנית האב לזקנה במילים אלו, נראה שהאמירה ייצגה תנועה כפולה: מחד גיסא, אנחנו מושיטים לכם יד, ומאידך גיסא, בהושטת היד הזו אנו גם מושכים אתכם אל תוך

מבני ההכרה של הזדקנות נכונה. לא רק ש"אנחנו איתכם", עליכם גם "לבוא להיות איתנו": להיענות לקריאתנו, ולהתאים עצמכם לסכמה שתאפשר למדוד את מידת הבדידות שלכם ולחלץ אתכם מבדידותכם. המדינה מסתכלת לזקן הבודד עמוק בעיניים, וקוראת אותו לסדר על בדידותו. במקביל היא מארגנת אותו בצורות המשמעות שהיא עצמה הגדירה, כך שתוכל להתערב ואולי אף לתפוס את מקומה של המשפחה. אם מדובר בהגשמת הפוטנציאל החברתי של האדם הבודד, המדינה תעזור לו ללמוד לרכוש חברים או למצוא תחביב, או שתתקשר אליו אחת לשבוע כדי להפיג את בדידותו לשעה קלה. את כל זאת ועוד היא תעשה כל עוד לא יזדקק לטיפול, תפקיד שעבר כמעט בלעדית למשפחה, ואשר בו סיוע המדינה הולך ומצטמצם.

רשימת המקורות

בן דויד, יאיר (2019, 24 בפברואר). אחד משניים: מי יבקיע את חומת הבדידות שסוגרת על הקשישים? **הארץ**.

ברקוביץ, ניצה (2021). סבאסבתא. **סוציולוגיה ישראלית** כא(2), 318–320. <https://www.jstor.org/stable/27006715>

ברקוביץ, ניצה ושלומית מנור (2022). "הסבתא הפעילה" ו"האם הטובה" – סבתות ישראליות בין משפחתיות לניאו-ליברליזם. **סוציולוגיה ישראלית** כ"ג(2), 203–224. <https://www.jstor.org/stable/27179256>

הוועדה המשותפת לוועדת העבודה, הרווחה והבריאות ולוועדת הכלכלה להלס"י בנושא בניית תוכנית אב לאומית בתחום הזקנה (2018, 5 במרץ), פרוטוקול מס' 8: הצעה לסדר היום בנושא: "התמודדות המדינה עם תופעת הבדידות בקרב האזרחים הוותיקים". **פרוטוקול מס' 8**. הכנסת. <https://okneset.org/meetings/2/0/2066161.html>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). מדדי איכות חיים: רווחה אישית וחברתית. מאגר הנתונים המקוון של הלמ"ס.

לוי-בלז, יוסי (2023, 13 ביוני). "לעמוד לבדי מול הים בו טבעתי" – בדידות, שייכות ומניעת אובדנות בקרב זקנים. הרצאה שנישאה במסגרת סדרת המפגשים ב-ZOOM "מסתכלים לזקנה בעיניים", האגודה הישראלית לגרונטולוגיה וגריאטריה. <https://www.youtube.com/watch?v=ENrPn3IxivM>

Danely, Jason (2019). The limits of dwelling and the unwitnessed death. *Cultural Anthropology* 34, 213–239. <https://doi.org/10.14506/ca34.2.03>

Fogiel-Bijaoui, Sylvie (2002). Familism, postmodernity and the state: The case of Israel. *Journal of Israeli History* 21(1-2), 38–62. [DOI: 10.1080/13531040212331295852](https://doi.org/10.1080/13531040212331295852)

Hacking, Ian (2013). Making up people. *Forms of desire*. Routledge, pp. 69–88.

Mikkelsen, Henrik Hvenegaard (2016). Unthinkable solitude: Successful aging in Denmark through the Lacanian real. *Ethos* 44, 448–463. <https://doi.org/10.1111/etho.12144>

Roth-Avneri, Danielle (2022, January 31). Loneliness kills, and should be treated like a disease in every respect. *Israel Ha'Yom*.

שבט אילת, תלמידת דוקטורט, אוניברסיטת תל אביב; פוסט־דוקטורנטית, אוניברסיטת בר־אילן.

דוא"ל: shvates@gmail.com